

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Aftondil Erkinov**

Qo'lyozma bayozlarga oid ayrim mulohazalar 4

Zilola Amonova, Azizbek Boqiyev Saif Zafari Buxoriyning "Durrul majolis" asarida
Odam (a.s) talqini 28**Sohiba Nadirimova**To'ramurod to'ra Sayyid Muhammadxon o'g'li
hayot yo'li va ijodiy merosi 42**Akrom Malikov**XX asr matnshunosligida Navoiy asarlari tadqiqi:
Hamid Sulaymonov hamda Porso Shamsiyev
tajribasi 60**ADABIYOTSHUNOSLIK****Dilnavoz Yusupova, Umedullo Mahmudov**

Sharq mumtoz adabiyotida faxriya 89

Айнур ИбрагимоваКероглу – азербайджанский народный
героический эпос 103**LINGVISTIKA****Qosimjon Sodiqov**Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan
tilshunoslik atamalari 117**G'aybulla Boboyorov**Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-
turk" asaridagi ayrim so'zlarning o'zbek
shevalarida saqlanishi ("b" undoshi
bilan boshlanuvchi so'zlar o'rnigida) 136

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLGY****Aftandil Erkinov**

Some comments on manuscript bayoz 4

Zilola Amonova, Azizbek Boqiyev The interpretation of Adam (a.s) in the work
"Durrul majolis" by Saif Zafari Bukhary 28**Sohiba Nadirimova**Life path and creative heritage of Sayyid
Muhammad Khan son of Toramurad 42**Akrom Malikov**The study of Alisher Navoy's works textual
criticism of the 20th century: the experience
of Hamid Sulaymonov and Porso Shamsiev 60**LITERATURE****Dilnavoz Yusupova, Umedullo Mahmudov**

Faxriya (Self-Praise) in Eastern Classical Literature 89

Aynur Ibrohimova

Koroglu – Azerbaijan Folk Heroic Epos 103

LINGUISTICS**Qosimjon Sodiqov**Linguistic terms used in works of the Karakhanid
era 117**Gaybulla Babayarov**Preservation of some words in Uzbek dialects
in Mahmud Kashgari's work "Dīwān Lughāt al-Turk"
(in the example of words beginning
with the consonant "b") 136

XX asr matnshunosligida Navoiy asarlari tadqiqi: Hamid Sulaymonov hamda Porso Shamsiyev tajribasi

Akrom Malikov¹

Abstrakt

O'zbek matnshunosligida Alisher Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratish bo'yicha katta tajriba to'plangan. Dastlabki matnshunoslik tadqiqotlari S. Mutallibov, G. Karimov, I. Sulton, H. Sulaymonov, P. Shamsiyev, S. G'aniyeva kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Ushbu maqolada H. Sulaymonov hamda P. Shamsiyevlarning matn tuzishdagi ilmiy tutumlari, tamoyil va yondashuvlari qiyosiy o'rganilgan, xulosalar qilingan. Shuningdek, maqola so'ngida ilmiy-tanqidiy matn tuzishda kontekst muammosi ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Matn, matnshunoslik, tanqidiy matn, matnshunoslik tadqiqoti, qo'lyozma, kontekst.*

Kirish

Keyingi yillarda Alisher Navoiy asarlarini bir necha qo'lyozma nusxalar va toshbosma nashrlar matnlari asosida qiyosiy o'rgangan, tanqidiy matn tuzishning fundamental mezonlari ustida ishlagan, buni amalda qo'llab ko'rsatgan olimlardan sanalmish Hamid Sulaymonov hamda Porsoxon Shamsiyevlarning faoliyatlari yosh olimlar tomonidan tadqiqqa tortilmoqda. Xususan, Zilola Namozovaning "Navoiy lirikasi matnshunosligi tadqiqi tadriji (Hamid Sulaymonov ilmiy faoliyati asosida)" deb nomlangan filologiya bo'yicha falsafa fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasida Hamid Sulaymonovning matnshunoslik tadqiqotlari va unga xos jihatlari haqida so'z yuritilgan, dastavval olimning tarjimai holi, faoliyati tilga olingan, Navoiy lirik merosining ilmiy-tanqidiy matnini yaratish, akademik nashrini tayyorlash kabi masalalar, amalga oshirilgan ishlardagi xatoliklar sanalgan, bu

---

¹ *Malikov Akrom Abduxamidovich* – tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: akrommalik@hotmail.com

ORCID ID : 0000-0002-9515-439X

Iqtibos uchun: Malikov, A.M. 2024. "XX asr matnshunosligida Navoiy asarlari tadqiqi: Hamid Sulaymonov hamda Porso Shamsiyev tajribasi". *Oltin bitiglar* 2: 60 – 88.

borada M. Abulxayrov hamda V. Rahmonovlarning fikrlari keltirilgan. Z. Namozova dissertatsiyada Hamid Sulaymonov istifoda qilgan qo'lyozmalarga diqqat qaratgan, ularning ro'yxatlari va tasniflarini taqdim qilgan, "Xazoyin ul-maoniy"ning tanqidiy matni va akademik nashrlarini tayyorlash borasida tavsiyalar bergan [Namozova 2020]. Yosh matnshunoslardan G'iyosiddin Shodmonov "Porso Shamsiyev ilmiy laboratoriyasi: tadqiq usullari, tamoyillari, matnshunoslik taraqqiyotidagi o'rni" nomli dissertatsiyasida P. Shamsiyevning hayoti, faoliyati va ilmiy merosiga doir muhim qirralarni atroflicha o'rgangan [Shodmonov 2021].

Hamid Sulaymonov tadqiqotlari haqida

Atoqli matnshunos, navoiyshunos olim Hamid Sulaymonov 1955 – 1961-yillarda mashaqqatli mehnat bilan uch jildni – uch qismni o'z ichiga oluvchi "Alisher Navoiy lirikasining matniy tadqiqi" deb nomlangan rus tilidagi doktorlik dissertatsiyasini yozib tugatdi [Sulaymonov 1955 – 1961]¹.

Dissertatsiyaning birinchi qismi "O'zbekcha devonlar" deb nomlanib, unda Alisher Navoiy qalamiga mansub o'zbek tilidagi devonlarning qo'lyozmalari haqida so'z yuritiladi. Ilmiy ish avvalida olim Zahiriddin Muhammad Boburning: "Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bilan to she'r aytibturlar, hech kim oncha ko'b va xo'b aytqon emas", – degan e'tirofini iqtibos sifatida keltirgan. Tadqiqot muqaddimasi to'rt qismdan iborat:

1. Navoiy merosini o'rganish tarixidan.
2. Shoir dastxatining taqdiri haqida.
3. Matniy tadqiqotlarning umumiy tahlili.
4. Shoir lirikasiga oid chop etilgan nashrlarning umumiy

tahlili.

Birinchi qismda olim Alisher Navoiy ijodining olamshumul ahamiyati, Hirot tarixida tutgan o'rni, o'zbek tili oldidagi xizmatlarini qayd etib, M. Katremer, M. Belin, I. N. Beryozin, A. Vamberi kabi rus va g'arb sharqshunoslari uning hayoti, faoliyati va ijodi haqida so'z yuritganliklarini aytadi. Fransuz shaqshunosi Katremerni alohida tilga olib, Navoiy haqida dissertatsiya yoqlab, Parijda "Muhokamat ul-lug'atayn"ni nashrdan chiqarganligi haqida to'xtaladi. Shuningdek, olim akademik va yozuvchi Oybekning maqolalari, professor Y.E.Bertelsning "Navoiy" monografiyasi, Olim Sharafiddinovning "Navoiy tarjimai holi" kabi ishlarini eslab o'tadi. Hamid Sulaymonov

---

¹ Maqolada H. Sulaymonovga nisbat beriladigan barcha fikrlar mana shu manbadan olinadi.

so'nggi 15 yilda, ya'ni 1947-yildan boshlab 1961-yilga qadar 19 ta dissertatsiya Alisher Navoiy ijodi tadqiqiga bag'ishlanganligini aytib, fanning navoiyshunoslik degan yosh va yangi sohasiga asos solinganligiga diqqat qaratadi.

Hamid Sulaymonov Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar, kotiblar va qo'lyozmalarining xususiyatlari bilan bog'liq muhim masala xususida to'xtalar ekan, ko'plab xattotlar o'zlarini shoir asarlari "muharriri" deb bilganlarini ta'kidlaydi. Kotiblar ba'zan Alisher Navoiy qo'lyozmalaridagi tushunarsiz so'zlarni, o'z ta'blariga o'tirmagan o'rinlarni o'zgartirishgan va natijada bunday "nomehribon" tuzatishlar orqali kotiblar o'zlari aytishni juda ham xohlagan fikrlarni qo'lyozma tarkibiga kiritib ketishgan. Hatto shoir hayotlik chog'ida Hirotda ko'chirilgan qo'lyozmalarda ham juz'iy xatolar uchraydi. Chunki Alisher Navoiyda hamisha ham o'z devonlarining ko'chirilishini to'la nazorat qilish imkoni yo'q edi.

Hamid Sulaymonov shoirning kotiblar haqida o'ziga xos e'tiroflari borligini aytib, o'zining so'zini o'zgartirganlarga nisbatan keskin munosabat bildirgan nuqtalarni ham zikr qiladi. "Badoye' ul-bidoya", "Sab'ai sayyor" hamda "Mahbub ul-qulub" dan keltirilgan parchalarda shoir o'z so'zi himoyasi haqida gapirgan va uni qasddan o'zgartirgan yoki be'tibor holda xatoga yo'l qo'ygan kotiblarni qattiq tanqid ostiga olgan.

Olim tekstologiya, ya'ni matnshunoslik fani Sharqda bo'lmaganligini aytadi, ammo u ilm egasi sifatida bu sohani mustaqil fan yo'nalishi deb biladi. H. Sulaymonovga ko'ra, matnshunoslik XIX asrning ikkinchi yarmida Sharq qo'lyozmalarini o'rganish asnosida G'arb va Rossiyada paydo bo'lgan. Ammo ta'kidlash joizki, Sharqda yozma yodgorliklarni o'rganishning o'z an'ana va qat'iy tamoyillari mavjud edi. Shuning uchun bu sohani alohida ajratib olish yoki qoidalarini ishlab chiqishga zarurat sezilmagan. Alisher Navoiy qo'lyozmalari ko'chirilgan O'rta Osiyo hududlarida kalligraflar, ya'ni kotiblar, miniatyurachi rassomlar, sahifalovchi sahhoflar birgalik ishlashgan. Albatta, birgina yozma yodgorlikni ko'chirayotgan ijodiy jamoaning muallif matniga befarq bo'lishlari yoki mazmun mundarijasida katta o'zgarishlar qilishlari mumkin emas.

H. Sulaymonov aytadiki, muayyan ijodkorning asarini ko'chirayotgan bu ijodiy jamoa matnni qog'ozga tushirishda faqatgina bir nusxa bilan cheklanmagan, balki bir vaqtning o'zida ayni asarning bir necha qo'lyozmalariga murojaat qilgan. Natijada, kamdan-kam hollarda bo'lsa ham, asarning tahrirlangan hamda bir necha joylarga "sochilgan" nusxalari asosida ular matnning muallif tahriridan o'tgan

ilk nusxasini tiklashga erishganlar. Bu nusxani aynan adibning asl qarashlari manbasi deb e'tirof qilish mumkin edi. Ammo kotiblar yo noto'g'ri tushunganlari, yo o'z e'tiqodlari sababli yo bilmasdan ayrim jumla, so'zlarni qoldirib ketishar, boshqasiga almashtirar edilar. Matnlardagi bunday o'zgarishlarni hujjatlashtirish tartibi ilgari ishlab chiqilmagan. Ammo Sharqda qo'lyozmalarni ko'chirishda yo'l qo'yilgan xatolarni matnning o'zida yoki hoshiyalarda to'g'irlashning ayrim shakllarini uchratamiz. Mazkur "tahrir"lashni umumiy uch ko'rinishda tasniflash mumkin:

1. *Qo'lyozmalarning yo'qolgan qismlarini qayta tiklash.* Masalan, Qo'qon xonligida Umarxon saroyida ko'chirilgan va 677-raqam bilan saqlanayotgan qo'lyozmada shu holga guvoh bo'lamiz: "G'aroyib us-sig'ar" va "Navodir ush-shabob"ning yo'qolgan sahifalari qayta tiklanganligi ma'lum bo'ladi.

2. *Interpolyatsiya.* Alisher Navoiy devonlari qo'lyozmalarida biz tez-tez interpolyatsiyani uchratamiz. Tushib qolgan baytlar, satrlar boshqa nusxalar asosida aniqlanib, hoshiyalarga yoki satrlar orasiga yozib qo'yiladi. Bu ko'pincha kotiblar emas, balki shu nusxani o'qigan va boshqasi bilan solishtirgan kitobxonlar tomonidan amalga oshirilgan.

3. *Matn buzilishlarini turli o'rinlarda qayd etish.* Qadimgi mualliflar va kotiblar, odatda, matnda uchragan har qanday buzilishlarni qo'lyozma sahifalarining hoshiyalariga belgilashni shart deb hisoblaganlar. Bunday qaydlarni Alisher Navoiy qo'lyozmalarida to'rt xil ko'rinishda uchratamiz:

a) baytlar tartibi o'zgarib ketsa, satrlar qarshisiga raqamlar qo'yish bilan bu xato bartaraf etilgan;

b) alohida baytlar yoki misralar chalkashib ketsa, ularning o'z o'rnini nuqta chiziq bilan ko'rsatilgan;

v) ayrim baytlarga ortiqcha so'zlar yozilgan yoki biror so'z, satr takror bitilgan bo'lsa, bu xatolik nuqtali chiziq ichiga olingan;

d) so'zlar xato yozilsa, uning ustiga ζ belgisi qo'yilgan, to'g'irlangan harfga esa buni bildiruvchi ρ yozilgan.

H. Sulaymonov shu o'rinda bir oz bahstlab mulohazani keltiradi. Unga ko'ra, qo'lyozmalar ustida olib borilgan bu ishlar qadimgi mualliflarga oid, ammo bu ishlar sof "stixiyali" xususiyatga ega bo'lib, ilmiy jihat ishlab chiqilgan tizim emas edi. Sharq mualliflarining asarlari, xususan, Alisher Navoiy ijodi zamonaviy fanda qabul qilingan qoidalar asosida keng filologik miqyosda tanqidiy o'rganilmaganligi olim tomonidan maxsus qayd etiladi.

H.Sulaymonov Sharq filologlarining bir xizmatini alohida

e'tiborga molik deb baholaydi. Bu xizmat shundan iborat ediki, ular Sharq mumtoz ijodkorlari, shuningdek, Alisher Navoiy asarlariga bag'ishlab lug'at va sharhlar yaratishgan. Olim bu muammo hali hech kim tomonidan o'rganilmaganligini afsus bilan ta'kidlaydi. Hamid Sulaymon "Abushqa", "Badoe' ul-lug'at", "Chig'atoy va usmonli turk lug'ati" va boshqa lug'atlar Alisher Navoiy asarlari asosida tuzilganligini ma'lum qilgan, ammo bu lug'atlarning saqlanish manzili va raqamlarini aytmaydi, shuningdek, olim 7863-raqamli qo'lyozmaga havola bergan holda Navoiy qo'lyozmalarining muayyan matnlariga berilgan izoh va lug'atlar hoshiya yoki matndan so'ng kelishini bildirib, ular o'zbek adabiy tilining lug'atshunosligi sohasida o'ta muhim deb hisoblaydi.

H. Sulaymonov o'rganilayotgan qo'lyozmaning muallif tomonidan yozilgan dastxat nusxasi mavjud yoki mavjud emasligi har qanday matnshunos uchun qiziq ekanligini ta'kidlaydi. Chunki dastxat nusxaning bor-yo'qligi ilmiy-tanqidiy matnni tuzish, uning xos jihatlari belgilash va metodni aniqlab olishda ahamiyatlidir. O'zbek adabiyoti taqdiriga befarq bo'lmagan adabiyotshunoslar Alisher Navoiyning dastxatlari taqdiriga alohida e'tibor qaratganlar. H. Sulaymonov Alisher Navoiy o'z qo'li bilan yozgan biror matn hali topilmaganligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, Alisher Navoiy dastxati bizning davrimizga qadar yetib kelmagan, balki turli sabablarga ko'ra nobud bo'lgan. Bu xulosani asoslash uchun H.Sulaymonov quyidagi omillar keltiradi:

1. Alisher Navoiy turli mavzularda turli yillarda ko'p yozgan, o'z she'rlarini Abdurahmon Jomiy va Sulton Husayn huzurida o'qigan, e'tiroflar bilan bir qatorda tavsiyalarni hisobga olib, tahrirlagan. Qolaversa, shoirning o'zi "Xazoyin ul-maoniy"ga yozgan so'zboshisida Sulton Husayn uning she'rlariga shaxsan muharrirlik qilganligi haqida ma'lumot beradi.

2. Navoiy tayyor bo'lgan asarlarini qoramadan so'ng tahrirlab, ko'p asrlik an'analarga sodiq holda kotibga topshirgan. Bu oqqa ko'chirish jarayoni bilan H. Sulaymonovning ta'kidlashicha, asosan, Hirot xattotlik maktabining ikki taniqli vakili – Sultonali Mashhadiy va Abduljamil shug'ullanganlar. Shuningdek, Sulton Muhammad Xandon, Muhammad binni Nur, Darvesh Muhammad Toqiy kabilar ham Navoiy asarlaridan nusxalar ko'chirishgan. Tabiiyki, asar qoramadan oqqa ko'chirilgach, muhtasham va qimmat kitobga aylantirilgach, uning ilk nusxasini saqlab qolishga ehtiyoj qolmagan.

3. H. Sulaymon Navoiy o'z asarlarini kitobat qilganmi, degan

savolni qo'yadi va Sharqda muallif dastxatlari deyarli saqlanib qolmaganligini ta'kidlaydi. Olimning xabar berishicha, ikki holda muallif xati saqlangan: 1) diniy va siyosiy davlat dalolatnomalari, farmonlar ostidagi imzolar yoki xatlar, yozishmalar shaklida; 2) muallifning o'zi yetuk xattot bo'lsa yoki kotibga kitobat uchun to'lashga mablag'i yetmasa, o'z asarini o'zi oqqa ko'chirib, kitobat qildirgan. Navoiyning esa bu ishga ehtiyoji yo'q edi.

4. Olimning navbatdagi savoli – Alisher Navoiyning dastxati saqlangan qo'lyozmalarining taqdiri nima bo'lgan? U mantiqan fikrlagan holda Navoiy turli tuzatish va o'zgartirishlar kiritgan qimmatli sahifalar asar oqqa ko'chirilgach, muallif tomonidan "keraksiz qoralama", – deya yo'q qilingan bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi 4 ta banddan iborat masalaga o'z javobini bergach, H. Sulaymonov Navoiy dastxati bo'lmagani uchun uning asarlari ilmiy-tanqidiy matnini yaratish mashaqqat tug'dirishini ta'kidlaydi. Demak, Alisher Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini tuzishda yagona manba – shoirning boshqalar (kotiblar) tomonidan ko'chirilgan eng qadimiy, yaxshi saqlangan nusxalaridir. Bu nusxalar sifati va holatiga ko'ra asosiy va yordamchi manba bo'lib xizmat qiladi.

H. Sulaymonov Y. E. Bertelsning "Navoiy" (1948) monografiyasi uchun material to'plash jarayoni, Toshkentda yashagani va uning shogirdlari – S. Mutallibov va G'. Karimovlar nomini qayd etadi. Olimning aynan "Alisher Navoiy asarlarining matnshunoslikka doir tadqiqotlari Y. E. Bertels rahbarligi ostida Toshkentda boshlandi", – degan ma'lumoti ahamiyatlidir. Aynan bunday tadqiqotni ilk bor S. Mutallibov va G'. Karimov Y. E. Bertels ilmiy rahbarligida amalga oshirganliklari bugun quyidagi xulosalarni beradi:

1. O'zbek matnshunosligida matnshunoslikning ilmiy asoslari, tahlil uslublari Y. E. Bertels tomonidan ishlab chiqilgan va shakllantirilgan.

2. S. Mutallibov va G'. Karimov ilk navoiyshunos-matnshunoslardir.

H. Sulaymonov tadqiqotining muhim jihatlaridan biri shuki, biz olimning doktorlik dissertatsiyasi orqali XX asrning birinchi yarmida amalga oshirilgan navoiyshunoslik tadqiqotlari haqida to'laqonli ma'lumot olamiz va bu bizga tahlil imkonini beradi. Xususan, olim ilmiy ishi yozilayotgan davrgacha Navoiyning "lirikasini hisobga olmaganda sakkizta asarining ilmiy-tanqidiy matni" tuzilganligini aytadi. Bu tadqiqotlarning sifati haqida esa quyidagi xulosalarini taqdim qiladi:

1. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarining nashri. Alisher Navoiyning tilshunoslikka oid bu risolasi 1940-yil lotin alifbosida chop etilgan. H.Sulaymonovning aytishicha, kitob matnini filologiya fanlari nomzodi O. Usmonov nashrga hozirlagan, professor A.K.Borovkov tahrir qilgan. So‘zboshi (5 – 13-betlar)da “Muhokamat ul-lug‘atayn”ning tarixiy va ilmiy-nazariy ahamiyati, nashr uchun asos bo‘lgan manbalar, nashrga tayyorlovchilarning matnni tanqidiy o‘rganish metodlariga doir qisqa ma‘lumotlar berilgan. Kitob so‘ngida ismlar ko‘rsatkichlari (67 – 68-betlar), eski so‘zlar lug‘ati (69 – 83-betlar) ilova qilingan.

H. Sulaymonov ta‘kidicha, tanqidiy matn muallifi ixtiyorida o‘sha vaqtda “Muhokamat ul-lug‘atayn”ning uchta nashri mavjud bo‘lib, ularni o‘zaro qiyoslab, 143 ta nomuvofiqlikni aniqlagan. Bu uch manba Parij (1841), Istanbul (1897) va Qo‘qon (1916) nashrlari edi. Chunki o‘sha vaqtda “Muhokamat ul-lug‘atayn”ning biror qo‘lyozma nusxasi haqida hali ma‘lumotlar aniqlanmagan bo‘lib, bu haqda ilk bora o‘zbek navoiyshunoslari Ogoh Sirri Levendning 1958-yil e‘lon qilgan ishi orqali xabar topganlar. O. S. Levend Istanbuldagi Revan kutubxonasida saqlanayotgan 808-raqamli kulliyot va Sulaymoniya kutubxonasida XVI asr boshlariga oid deb qaralgan 4056-raqamli nusxa tarkibida “Muhokamat ul-lug‘atayn” borligini aytgan. H.Sulaymonov 1955 – 1958-yillarda H. Sulaymonov tayyorlagan “Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalari” (“Рукописи Алишера Навои”) kitobida sobiq SSSR hududida saqlanayotgan 1075 ta nusxa ro‘yxati keltirilgan bo‘lib, birorta ham “Muhokamat ul-lug‘atayn” kitobi yo‘q edi. Albatta, H. Sulaymonov bergan bu ma‘lumotning qimmatini shuki, bu asar qo‘lyozmasi bizda tarqalmaganining sabablarini aniqlash Navoiydan keyingi yurtimizdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat haqida muayyan tasavvurlar beradi. Qolaversa, Navoiyning aynan qaysi asarlari bizda eng ko‘p ko‘chirilgani va tarqalgani haqidagi ma‘lumotlar tahlili ham oxirgi to‘rt asrdagi kitobxonning ma‘naviy ehtiyoji, dunyoqarashi yoki olib borilgan siyosatning mohiyatini yoritib beradi degan fikrdamiz.

H. Sulaymonov O. Usmonov nashrining ilmiy-tanqidiy matn emasligini ta‘kidlar ekan, buning quyidagi sabablarini keltirib o‘tadi:

1. O. Usmonov istifoda etgan Parijdagi M. Katremer nashri yoki Istanbul va Qo‘qon (ayniqsa, bu nashrda zamonaviy turkman tiliga moslashish bor deydi H. Sulaymonov) nashrlarining ilmiy qimmatini baland emas.

2. Nashr eski o‘zbek yozuvida emas, lotin alifbosida ekani ham ilmiy-tanqidiy matn talabiga ziddir.

H. Sulaymonov mazkur tahlillari asosida “Muhokamat ul-lug‘atayn” ilmiy-tanqidiy matnini tuzish kelajakda qilinishi kerak bo‘lgan ishlardandir deb aytadi.

Shu o‘rinda aytib o‘tishimiz joizki, H. Sulaymonov aytgan bu ish filologiya fanlari nomzodi Yu. Tursunov tomonidan 2021-yil amalga oshirildi. Mazkur nashr so‘zboshisida Y. Tursunov 1940-yilgi nashrni faqat O. Usmonov emas, balki P. Shamsiyev ham tayyorlaganligini qayd etgan. Bu nashrni “... muallif redaksiyasiga yaqin matnni tiklash yo‘lidagi ilk qadam sifatida” baholaydi, uning o‘ziga xos ahamiyatini e‘tirof qiladi (3-bet). Mazkur asarni 1962-yil P. Shamsiyev Parij nusxasidan qo‘lda arab imlosida ko‘chirganligini Y. Tursunov ma‘lum qiladi. Parij nusxasi bu hijriy 993, milodiy 1536 – 1527-yillarda ko‘chirilgan kulliyot tarkibidagi “Muhokamat ul-lug‘atayn” bo‘lib, uni fransuz sharqshunosi Katremer ham o‘z nashriga (1841) asos qilib olgan edi.

Y. Tursunov bu borada yana I. Odilovning ishini qayd qilgan, I. Odilov ham Istanbul nashridan eski o‘zbek yozuvida “Muhokamat ul-lug‘atayn”ni ko‘chirgan bo‘lib (1941), bu ish ham hali ilmiy tadqiqot maqomida emas edi.

Asarning ilmiy-tanqidiy matnini tuzishga M. Hamidova ham qo‘l urgan, u o‘z ishiga eski nashrlar (Parij, Istanbul, Qo‘qon) bilan bir qatorda Istanbul (Revan 808) va Parij (316 – 317) nusxalarining fotoko‘chirmasini jalb etgan, ammo ish yakuniga yetmay qolib ketgan. Y. Tursunov H. Sulaymonovning 1973-yil nashr etilgan “Alisher Navoiy qo‘lyozmalari tadqiqoti” maqolasiga tayanib (“Adabiy meros”, 3-son, 86 – 87-betlar), Alisher Navoiyning dunyo qo‘lyozma fonlarida saqlanayotgan 8 ta kulliyotning uchtasi tarkibidagina “Muhokamat ul-lug‘atayn” borligini aytadi. Ana shu uch kulliyot quyidagilardir:

1. Istanbul nusxasi (Revan 808), ko‘chirilgan sanasi: 901 – 902 (1496 – 1497).

2. Parij nusxasi (316 – 317), ko‘chirilgan sanasi: 933 (1526 – 1527).

3. Fotih nusxasi (4056), ko‘chirilgan sanasi: XVI asr boshlari.

Y. Tursunov aynan Fotih nusxasini mukammal deb biladi [Alisher Navoiy 2021].

H. Sulaymonov qayd etgan ikkinchi ish ushbu:

2. “Layli va Majnun”.

Dostonning ilmiy-tanqidiy matnini yaratish yo‘lidagi dastlabki harakatni G. Karimov amalga oshirgan. H. Sulaymonov ushbu ishni to‘laqonli ilmiy-tanqidiy matn deb atash imkoni

yo'qligini ta'kidlaydi. Yana bir nuqta borki, buni ham nazardan qochirmaslik kerak – H. Sulaymonov: “G'. Karimov “Xamsa”ning ikkinchi dostoni “Layli va Majnun”ning tanqidiy matnini eski o'zbek yozuvida tayyorladi”, – deydi (21-bet). Keyingi yondashuvlarda “Layli va Majnun” “Xamsa”ning uchinchi dostoni deb qaralgan. H. Sulaymonovga ko'ra, uni ikkinchi deb qayd etish sabablarini ham aniqlashtirish foydadan xoli bo'lmaydi. Qolaversa, bizga ma'lum aksar qo'lyozma va toshbosmalarda ham “Layli va Majnun” “Hayrat ul-abror”dan so'ng joylashtirilgan. H. Sulaymonov G'. Karimovning dissertatsiyasi ikki qismdan iborat bo'lganini aytadi: birinchi qism “Layli va Majnun”ning tanqidiy matnini tuzishga doir tadqiqotlar” deb nomlansa, ikkinchi qism “Layli va Majnun” tanqidiy matni va farqlanishlar” deb atalgan. Ammo dissertatsiyaning ikkinchi qismi Moskvadagi Lenin kutubxonasida ham, O'zR Fanlar akademiyasining Fundamental kutubxonasida ham topilmagani sababli bugun “Layli va Majnun”ning tanqidiy matni bilan tanishish imkoni yo'q. Ammo zikr etilgan ikkala kutubxonada ham tadqiqotning birinchi qismi mavjud va unda doston matnini o'rganishning asosiy bosqichlari hamda uning matni tanqidi jadvallarda ko'rsatilgan.

H. Sulaymonov ana shunga asoslanib “Layli va Majnun”ning G'. Karimov tayyorlagan tanqidiy matniga o'z munosabatini bildiradi. Xususan, “Xamsa”ning ko'p nusxalari borligini ta'kidlagan olim doston tanqidiy matnini shakllantirish uchun atigi uchta nusxadan foydalangan:

1. Navoiy hayotlik chog'ida Abduljamil kotib ko'chirgan, Toshkent Sharqshunoslik qo'lyozmalar instituti fondida 5018-raqamli nusxa. Bu nusxa tanqidiy matn uchun asos qilib olingan.

2. Taniqli xattot Sultonali Mashhadiy ko'chirgan, XV asrga oid bo'lgan Leningraddagi (hozirgi Sankt-Peterburg) Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat jamoat kutubxonasi fondida 560-raqam bilan saqlanayotgan nusxa.

3. Kotibi va ko'chirilgan vaqti qo'lyozmaning o'zida ko'rsatilmagan, G'. Karimovning o'zi XVI asrga mansub deb belgilagan, Toshkent Sharqshunoslik qo'lyozmalar instituti fondidagi 7554-raqamli nusxa.

G'. Karimov bu uch nusxani asosiy manba sifatida tanlagan. Ulardagi farqlanishlar jadvalda aks ettirilgan, shuningdek, Shohmurod kotibning Toshkent toshbosma nashri ham yordamchi-nazorat nusxasi sifatida qo'llangan. “Olim asosiy matnga nisbatan boshqa nusxalarda uchragan ma'noga oid buzilishlar va imloviy farqlarni ko'rsatgan. Bu filologik jihatdan tanqidiy matn tuzishda juda

muhim hisoblanadi”, – deydi H. Sulaymonov. Ammo u “Xamsa”ning XVII, XVII, XIX asrlarda ko‘chirilgan nusxalariga ega bo‘la turib, bu qadar kam nusxadan foydalanganini jiddiy kamchilik deb biladi, xususan, ixtiyorida XIX asrga oid 50 dan ziyod qo‘lyozma nusxasi bo‘lgani holda toshbosma nashr tanqidiy matn tuzishda foydalanish uchun aslo to‘g‘ri emasligini ta‘kidlaydi. H. Sulaymonov, tabiiyki, o‘z davrini nazarda tutib, 16 yildan buyon G. Karimov tuzgan “Layli va Majnun” tanqidiy matni topilmagani (yoki yashirin yotgani) sababli undan mutaxassislar foydalana olmayotganini afsus bilan qayd etadi. Ammo P. Shamsiyev “Xamsa”ning tanqidiy matnini tayyorlash loyihasini boshlab, yakunlagan edi, u o‘z ishi ichidan “Layli va Majnun” hamda “Saddi Iskandariy”ning tanqidiy matnlarini chop etishga ulgurmagan.

3. “Hayrat ul-abror”.

H. Sulaymonov zikr etgan uchinchi ish “Hayrat ul-abror”ning ilmiy-tanqidiy matnidir. “Hayrat ul-abror”ning tanqidiy matnini tuzishga 1944 yil ilk bora S. Mutallibov urinib ko‘rgan. S. Mutallibov ham G. Karimov foydalangan manbalarni o‘zi uchun asos qilib olgan va G. Karimov “Layli va Majnun” dostoni tanqidiy matni uchun qo‘llagan usullardan foydalangan. Shunday qilib, o‘sha davr uchun kam o‘rganilgan “Hayrat ul-abror” dostoni matni eski turkiy yozuvda tiklangan bo‘lsa-da, ilmiy jamoatchilikka taqdim qilinmagan.

1970-yil P. Shamsiyev “Hayrat ul-abror”ning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlab chop etdi. Bu haqda biz keyinroq to‘xtalamiz.

4. “Sab‘ai sayyor”.

H. Sulaymonov “Sab‘ai sayyor” dostonining 1956-yil O‘zSSR Fanlar akademiyasi nashriyoti chop etgan ilmiy tanqidiy matnini filologiya fanlari nomzodi P. Shamsiyev tayyorlaganini qayd etar ekan, bu ishda ham G. Karimov (“Layli va Majnun”) va S. Mutallibovlar (“Hayrat ul-abror”) o‘z ishlari uchun asos qilib olganlari “Xamsa”ning 3-nusxasi – Abduljamil kotib, Sultonali Mashhadiy ko‘chirgan nusxa hamda ko‘chirish sanasi ko‘rsatilmagan XVI asrga oid nusxaga suyanilganligini ta‘kidlaydi. Bundan tashqari, P. Shamsiyev so‘nggi asrda ko‘chirilgan yana 4 ta nusxadan foydalanganligini aytsa-da, qanday shaklda istifoda etganini na ilmiy ishda, na tanqidiy matnda ko‘rsatgan. Aksincha, P. Shamsiyev matn tanqidida o‘tgan asrdagi qo‘lyozmalardan foydalanish shart emas deb hisoblaydi: “Turli davrga oid qo‘lyozmalar kolleksiyasidan saylab olib tekshirganimiz to‘rt nusxa orqali (bu yerda to‘rtinchi nusxa Shohmurod kotib ko‘chirgan litofografiya nusxasidir – H. S) tasavvurimiz shu bo‘ldiki, umuman, “Xamsa” dostonlaridan har birini ilmiy-kritik nashrga tayyorlashda

(Toshkentdagi) mavjud XVII, XVIII va XIX asr nusxalarini yoki bosma nusxalaridan birontasini asos olishning, hech bo'lmaganda, yordamchi nusxa sifatida foydalanishning zarurati yo'qdir".

H. Sulaymonov hamkasbining ushbu fikrini alohida qayd etadi: "Ilmiy-kritik tekstni takomillashda, kamchiliklarni yo'qotib, asosiy tekstni nuqsonsiz holsiz keltirishga, qisqasi, tuzilgan tekstni avtorning originaliga yaqinlashtirishda XV va XVI asrga mansub bo'lgan uch ishonchli nusxalarning o'zi batamom yetarlidir".

H. Sulaymonov P. Shamsiyevning so'nggi asrlarga oid qo'lyozmalardagi matnlarning shikastlanish tarixini qayd etish keraksiz degan fikriga qo'shilmaydi, tanqidiy matn ilmiy apparati uchun bularning barchasi zarur deb biladi.

H. Sulaymonov P. Shamsiyev o'z dissertatsiyasida unikal sanalgan "A" va "S" nusxalarning poleografik xususiyatlari, nuqson va shikastlanishlarni bayon qilmaganligini jiddiy kamchilik deb biladi. Xususan, u Sultonali Mashhadiy ko'chirgan nusxada 204b va 205a sahifalar orasida o'z ichiga 1260 satrni o'z ichiga olgan 8 ta qog'oz yo'qolganligini P. Shamsiyev aytib o'tmagan, H. Sulaymonovga ko'ra, qolaversa, dostonning nashr etilgan tanqidiy matnida 113-betdan 136-betgacha bo'lgan baytlar "S" nusxada yo'q va bu hech bir o'rinda qayd etilmaganligi tadqiqotning atroflicha, obyektiv ekaniga putur yetkazgan.

H. Sulaymonovning P. Shamsiyevga bildirgan jiddiy e'tirozlaridan biri u tanqidiy matn uchun tanlagan "M" nusxasi xususida bo'lib, P. Shamsiyev qo'lyozmaning XVI asrga oid ekanligini ishonchli darajada asoslamagan, foydalanilgan qog'oz, kitob formati, xat uslubi XVI asr nusxalarini eslatadi, ularga o'xshab ketadi deyish bilan cheklangan, holbuki, XVII -XVIII asrlardagi nusxalarda ham shunday sifatdagi qog'oz, xat uslubi (dastxat), format va muqovalashni ko'ramiz, demak, "M" nusxaning qaysi davrga tegishli ekanligini asosli dalillar bilan chuqurroq isbotlash kerak.

H. Sulaymonov "Sab'ai sayyor"ning P. Shamsiyev tuzgan tanqidiy matni xususidagi tahlillarini davom ettirib, tanqidiy matnni shakllantirish tutumlarini (prinsiplarini) yaxshiroq va aniqroq ishlab chiqish mumkinligini aytadi. Shuningdek, ilmiy apparatni shakllantirishda murakkab yo'ldan borilganligi, so'zlarni yozishda imlo jihatdan chalkashliklar borligini misollar bilan ko'rsatgan.

H. Sulaymonovning yana bir e'tirozi P. Shamsiyev "Sab'ai sayyor" birikmasini qanday tarjima qilgani bilan bog'liq. P. Shamsiyev "Yetti sayyoh" deb yozgan, ammo H. Sulaymonov fikriga ko'ra, "Yetti sayyora", ya'ni yetti planeta demakdir. Buni to'rtta hujjat bilan

dalillaydi:

1. Barcha joylarda “Sab’ai sayyor” so‘zi سبعة سياره tarzida kelgan, سبعة سياره emas.

2. Shoirning o‘zi “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida “Sab’ai sayyor” haqida gapirib, aynan yetti planeta ma’nosiga ishora qiluvchi izoh bergan.

3. Alisher Navoiy falakiyot ilmini yaxshi bilgan, xususan, “Farhod va Shirin” dostonida Mirzo Ulug‘bek sha’nida aytgan baytlari bunga dalolat bo‘ladi, demak, shoir samoda kezib yurgan yetti sayyorani nazarda tutib, asarini shunday nomlagan.

4. Dostonda Alisher Navoiy asarni سبعة سياره deb atadim deb yozadi, so‘z oxirida o‘ning kelmagani avvalgi satrdagi so‘zga qofiya bo‘lishi talab bilan izohlanadi. Bu esa shoirning boshqa asarlarida juda ko‘p kuzatiladi.

H. Sulaymonov “Sab’ai sayyor”ning P. Shamsiyev tayyorlagan tanqidiy matni tahlilidan so‘ng, navbatdagi ish haqida fikr bildiradi.

5. “Mahbub ul-qulub”.

Alisher Navoiyning bu asari 1948 yil SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a‘zosi A. N. Kononov tomonidan nashrdan chiqarilgan va unga tanqidiy matn deb yozilgan edi. Bu ish uchun A. N. Kononov 7 ta qo‘lyozmani jalb qilgan, ularning ikkitasi tayanch nusxa edi: SSSR Fanlar akademiyasi qoshidagi Sharqshunoslik instituti fondida 2095-raqam bilan saqlanayotgan qo‘lyozma hamda Saltikov-Shchedrin nomli Davlat jamoatchilik kutubxonasidagi 558-raqamli nusxa. Keyingi o‘rganishlar ham bu qo‘lyozmalar “Mahbub ul-qulub”ning Sobiq Ittifoq hududida topilgan eng qadimiy nusxalari ekanligini tasdiqlaydi. H. Sulaymonov Ogoh Sirri Lavand ma’lumotidan so‘ng Istanbuldagi univresitet kutubxonasida 977 / 1569-yilda ko‘chirilgan, 5757-raqamli “Mahbub ul-qulub”ning yana bir nusxasi borligi 1948-yilga kelib ma’lum bo‘lganini ta’kidlagan, ammo bu nusxa tadqiqotga tortilgani haqida biror belgi berilmagan.

H. Sulaymonovga ko‘ra, professor A. N. Kononovning XVI asrga oid ikkita va XVII – XIX asrlarda ko‘chirilgan 5 ta nusxani birdek tadqiqotga jalb qilishi e’tirofga sazovor. Modomiki, o‘rganilayotgan yodgorlikning eng qadimgi boshqa nusxasi yo‘q ekan, matnshunos bu ikkita tanlangan qo‘lyozma va keyingi asrlarga oid boshqa nusxalarni qiyoslash orqali asl matnni tiklashi mumkin edi. H. Sulaymonov ta’kidicha, A. N. Kononov bu besh nusxadan tashqari matnlar o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatish uchun “Mahbub ul-qulub”ning yana uchta qo‘lyozma va uchta bosma nusxalaridan foydalangan. Tanqidiy matn boshidan oxirigacha yagona qat’iy

ilmiy tutum (prinsip) asosida shakllantirilgan. Ijobiy e'tiroflar asnosida H. Sulaymonov A. N. Kononovning bu ishi xususida ham ayrim mulohazalarini bayon etgan, xususan, asar mazmuniga oid sharhlar, izohlar berilganida, ko'rsatkichlar havola etilganida nashr to'laroq filologik ishga aylanardi va undan foydalanish osonlashardi, qolaversa, "Mahbub ul-qulub"ning tanqidiy matni nashrida ayrim tipografik jihatlari ham yo'q emas. H. Sulaymonovning bu yondashuvidan biz nashrda ayrim harfiy yoki imloviy xatoliklarga yo'l qo'yilganini tasavvur qilamiz.

6. "Mezon ul-avzon".

H. Sulaymonovning ta'kidlashicha, Alisher Navoiyning sharq she'riy o'lchami muammolariga bag'ishlangan va mazmunan murakkab tuzilishga ega bu risolasining tanqidiy matni 1949-yilda filologiya fanlari doktori I. Sulton tomonidan tayyorlangan va nashr etilgan. Bu vaqtda Alisher Navoiyning bu asari qo'lyozmalari tadqiqotchiga ma'lum bo'lmagan. I. Sultonning izlanishlari ham mazkur asar nusxalari SSSR hududidagi fondlarda cheklangan ekanini ko'rsatdi. Natijada, olim sovet fondlarida mavjud bo'lgan XVII - XIX asrlarga oid 4 ta nusxadan foydalanishga majbur bo'ldi. Shuningdek, ko'chirilgan sanasi noma'lum bo'lgan va Toshkent fondida saqlanayotgan yana bir qo'lyozmani nazorat nusxasi sifatida tadqiqqa tortgan.

H. Sulaymonov "Mezon ul-avzon"ning tanqidiy matni xattot A. Murodov tomonidan qo'lda ko'chirilib, so'ng bosmaxonada bosilganini ta'kidlarkan, qavslar, tinish belgilari, texnik ishlarning aksari qo'lda bajarilgani ishni o'ta ibtidoiy shaklga solib qo'yganiga e'tiroz bildiradi. Shuningdek, tanqidiy matnda bir qancha xatoliklar borligini aytib, xususan, "Mezon ul-avzon"da Alisher Navoiy vaznlarni amalda she'riy parchalarda ko'rsatish uchun "Xazoyin ul-maoniy"dagi baytlarni keltirganini ta'kidlaydi, ammo tanqidiy matnda ana shu parchalar nuqsonli aks etgan, holbuki, bu she'riy parchalarni "Xazoyin ul-maoniy"ning boshqa o'nlab nusxalaridan topib, to'g'ri shaklda keltirish mumkin edi. H. Sulaymonov "Mezon ul-avzon"ning yanada qadimiyroq va mo'tabarroq nusxalari topilsa, bu tanqidiy matndagi xatoliklar bartaraf etilib, mukammallashishiga umid bildiradi va bu ish kelajakniki ekanligini aytadi.

H. Sulaymonov Bokuda tanqidiy matn deb chop etilgan "Munshaot" hamda "Vaqfiya" asarlarining nashri tanqidiy matn emasligini, balki biror qo'lyozmaning ko'chirmasi ekanligini ta'kidlash bilan cheklanadi.

H. Sulaymonov bergan ushbu ma'lumotlar va tahlillarga

tayanib, qisman xulosa qilish mumkinki, 1961-yilga qadar tanqidiy matn deya nashr etilgan Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn”, “Layli va Majnun”, “Sabʻai sayyor”, “Hayrat ul-abror”, “Mahbub ul-qulub”, “Mezon ul-avzon” asarlari ustida olib borilgan matnshunoslik tadqiqotlarini matnshunoslik talablari bilan baholay olamiz, olim bu ishlarning hech biridan ilmiy qoniqish bildirmagan, barchasini oʻz asoslariga koʻra tanqid qilgan. Muhim jihati shuki, biz H. Sulaymonovning bu tahlillari jarayonida uning matnshunoslik tadqiqotlariga oid fundamental qarashlarini aniqlay olamiz, bu esa yosh matnshunoslar uchun ham, matnshunoslik tadqiqotlariga obʻektiv va ilmiy yondashuv uchun ham oʻta zarur sanaladi.

“Navoiy devonlarining shoʻro va xorijiy fondlarda saqlanayotgan qoʻlyozmalari haqida” deb nomlangan birinchi bobda quyidagi masalalar oʻrganilgan:

- Navoiyning dunyoga mashhur devonlari;
- Navoiy devonlarining mamlakatimiz fondlarida saqlanayotgan qoʻlyozma nusxalari;
- Navoiy devonlarining xorij mamlakatlari fondlarida saqlanayotgan qoʻlyozma nusxalari;
- Hirotdan topilgan va oʻsha paytda nomaʼlum boʻlgan “Badoyeʼ ul-bidoya” hamda Toshkentda saqlanayotgan yagona “Navodir un-nihoya” devonlari qoʻlyozmalari haqida;
- Navoiy devonlarining bosma nashrlari.

Birgina Toshkentning oʻzida Navoiy devonlarining 125, Leningrad fondida 40, Tojikiston fondida 20, Tbilisi fondida 9, umumiy hisobda, sobiq Sovet ittifoqidagi fondlarda 230 qoʻlyozmasi mavjudligi koʻrsatilgan. Shuningdek, Yevropa fondlarida – Londondagi Britaniya muzeyida, Kembrij universiteti kutubxonasida, Berlin, Parij, Myunxen, Rim va Nyu-York, Istanbul, Pekin, Dublin kabi shaharlardagi fondlarda Navoiy devonlarining jami 86 qoʻlyozma nusxasi saqlanishi aytilgan. H.Sulaymonov har bir devonning qaysi davrga mansubligini ham koʻrsatib oʻtgan. Olim keyingi oʻrinlarda “Badoyeʼ ul-bidoya” devonining Parij (№ 746), London (№ 401), Boku (№ 3010), Toshkent (№ 84) qoʻlyozma nusxalaridagi janrlar soni, ularning joylashgan sahifalarini qiyoslab, maxsus jadval tuzgan. “Navodir un-nihoya” devonidagi gʻazallar esa qay tarzda “Xazoyin ul-maoniy” devonidan oʻrin olgani ham jadval orqali maʼlum qilingan.

Ilmiy tadqiqotning ikkinchi bobi “Qoʻlyozmalarni oʻrganishning qiyosiy metodi asosida Navoiy devonlari redaksiyasini klassifikatsiya qilish muammolari” deb nomlangan boʻlib, unda

quyidagi masalalar yuzasidan bahs yuritilgan:

muammoning kelib chiqish tarixi;

qo'lyozmalarni qiyosiy o'rganish metodi haqida, Navoiyning to'rt devoni redaksiyasi tavsifi va xarakteristikasi;

“Xazoyin ul-maoniy” devoni arxitektonikasi;

“Xazoyin ul-maoniy” qo'lyozmalarini muallif redaksiyasi asosida aniq shaklga keltirish.

Olim o'zi belgilab olgan masalalar yuzasidan aniq va izchil tadqiqot olib borib, ishonchli xulosalarni taqdim etgan.

“Navoiyning o'zbekcha she'rlarini xronologik davrlashtirish usuli” deb nomlangan uchinchi qismda ushbu muammolarga atroflicha to'xtalgan:

muammoning kelib chiqishi;

muallifning xronologik davrlashtirishi va uning shartliligi;

she'rlarning haqiqiy xronologiyasi va ularning yozilish davri;

“Xazoyin ul-maoniy” she'rlarining nisbiy xronologiyasi.

Mazkur bobda olim Navoiy devonlaridagi she'rlarning yozilish davriga e'tibor qaratgan. Turli qo'lyozmalarni qiyoslagan, “Xazoyin ul-maoniy” devonidagi she'rlarning joylashish o'rnini o'rgangan va shoir bu ishni aniq tarh asosida amalga oshirganini isbotlab bergan.

Dissertatsiyaning to'rtinchi bobi “Qo'lyozmalarining matniy tadqiqotini amalga oshirish va uning xarakteristikasi” deb atalgan bo'lib, unda olim ushbu masalalarni asosiy ish sifatida belgilab olgan:

ko'plab qo'lyozmalarga e'tibor qaratishning zaruriyati;

qo'lyozmalarining fotonusxalari ustida ishlash;

muayyan qo'lyozmalarining tavsifi;

qo'lyozmalar shajarasi.

Olim har bir belgilangan masala yuzasidan chuqur va batafsil izlanishlar olib borib, ularning aniq va asoslangan natijalarini ko'rsatgan, devonlardagi she'rlar matnini o'zaro qiyoslab, ishonchli matn borasidagi qarashlarini bayon qilgan.

“Matn tanqidi” deb nomlangan beshinchi bobda ilmiy tanqidiy matn tuzishning prinsiplari, chalkashliklarni barataraf qilish sistemasi, “Xazoyin ul-maoniy” devoni nashrining ma'lumot berish apparati masalalari ko'rib chiqilgan.

Tadqiqotning ikkinchi yirik qismi – “Devoni Foni” devoni qo'lyozmalarini o'rganishga bag'ishlangan. Mazkur bobda “Devoni Foni”dagi she'rlar matni, ushbu devonning yetti qo'lyozmasini o'zaro qiyosiy o'rganib, Muhammad Muhsin Foni Kashmiriy devoni haqida batafsil so'z yuritilgan. Shuningdek, zamondosh olimlarning devon qo'lyozmalari ustida olib borgan izlanishlari tahlil etilgan,

devonning tarkibiy tuzilishi haqida muhim ma'lumotlar berilgan, aniq ilmiy qarashlar ilgari surilgan.

Ilmiy tadqiqotning "Bibliografiya" bo'limi juda katta hajmga ega. Olim davr talabiga ko'ra tuzum g'oyasini aks ettirgan adabiyotlarning yarim sahifali ro'yxatidan so'ng Alisher Navoiyning o'zbek tilidagi devonlari qo'lyozmalarining 232 nusxasi, ularning saqlanish manzili va katalogdagi raqamlarini bergan. Navoiy devonlarining nashrlari, forsiy devoni qo'lyozmalari haqidagi ma'lumotdan so'ng navoiyshunoslikka doir 18 ta dissertatsiya nomma-nom sanalgan. Shuningdek, Navoiy ijodi haqida ma'lumot beruvchi risolalar, kitoblar, Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'atlar nomi ham keltirilgan. Bo'limning oxirgi qismida Navoiy devonlarining O'zbekistonda saqlanayotgan qo'lyozmalari katalogi, turli qo'lyozma nusxalaridan olingan fotonusxalar ilova qilingan.

H. Sulaymonovning dissertatsiyasi ikkinchi qismida Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti tarkibidagi barcha she'rlarning matla' va maqta'si, she'rlarning hajmi, dastlabki mo'tabar qo'lyozmalarda joylashgan o'rni jadval shaklida havola qilingan.

H. Sulaymonovning "Hayrat ul-abror"ning tanqidiy matni xususidagi mulohazalari bilan tanishish jarayonida 1970-yil dostonning tanqidiy matni P. Shamsiyev tomonidan amalga oshirilgani haqida to'xtalib o'tgan edik. Endi o'sha nashr xususidagi so'zimizni davom ettirsak.

Nashrning muqaddimasida P. Shamsiyev "Farhod va Shirin" (1956), "Sab'ai sayyor" (1963) dostonlarining tanqidiy matnlari e'lon qilinganligini aytadi. Olim mazkur asarlarning tanqidiy matnlari uchun qanday ilmiy prinsiplarni belgilab oldi? Matn tanqidida qanday mezonlarga suyandi? H. Sulaymonov keskin tanqid qilgan holatlarni u qay yo'sinda tushuntirgan edi?

So'zimiz avvalida G. Shodmonovning "Porso Shamsiyev ilmiy laboratoriyasi: tadqiq usullari, tamoyillari, matnshunoslik taraqqiyotidagi o'rni" mavzuidagi dissertatsiyasini zikr etib o'tgan edik. U o'z tadqiqot ishida P. Shamsiyev kutubxonasi, fondi, ijodiy ishlari, ilmiy tajribalarini diqqat bilan o'rganib, bugungi matnshunos nigohi bilan baholaydi, aksar o'rinlarda olimning mehnati va yutuqlarini e'tirof qilib, kelajak avlod matnshunoslari uchun tajriba maydoni ekanligini xulosa qilgan.

Biz H. Sulaymonov hamda P. Shamsiyevning Alisher Navoiy asarlari matniy tadqiqotlariga oid qarashlarini qiyosiy-tahliliy o'rganishni maqsad qilib olganimiz uchun ularning sohaga oid

fundamental qarashlarini takror bo'lsa-da, muxtasar shaklda eslab o'tishimiz kerak.

Porso Shamsiyev ilmiy faoliyatiga doir

Qiyosiy tahlilimizga asos sifatida H. Sulaymonovning doktorlik dissertatsiyasidagi fikrlarni olganimiz kabi P. Shamsiyevning ham nomzodlik va doktorlik ishlariga qisqacha murojaat qilamiz va u tuzgan "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Sab'ai sayyor" dostonlarining tanqidiy matnlari nashrlaridagi mulohazalariga ham to'xtalib o'tamiz. Olim "Alisher Navoiy "Sab'ai sayyor" dostonining ilmiy-kritik teksti va uni tuzish prinsiplari haqida" (1952) nomzodlik ishining kirish qismida davr talabidan kelib chiqqan olim sobiq Sho'ro hukumati g'oyalari, ular talab qilgan jihatlarni aytib, raqamlangan dastlabki bo'limda shoir asarlarining hamma qo'lyozmalaridagi matnlar ham ishonchli emasligi, kotiblarning xatosi va boshqa sabablar bilan turli o'zgartirishlar kiritilgani, shoir asarining asliyatga yaqin ilmiy-tanqidiy matnini yaratish kun tartibidagi muhim masala ekani, mazkur dissertatsiya shu yo'ldagi urinish bo'lib, "Sab'ai sayyor" dostonining ilmiy-tanqidiy matni tuzib chiqilgani ma'lum qilingan.

Keyingi bo'limda Navoiy asarlarining o'sha davr doirasida yaratilgan ilmiy-tanqidiy matnlari ro'yxati keltirilib, ularning har biriga qisqacha tavsif berilgan. Jumladan, O. Usmon tomonidan tuzilgan "Muhokamat ul-lug'atayn", A. N. Kononov tomonidan tuzilgan "Mahbub ul-qulub", I.Sulton tayyorlagan "Mezon ul-avzon", S.Mutallibov tomonidan tuzilgan "Hayrat ul-abror" va "Layli va Majnun" asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlariga olim aniq va xolis munosabat bildirgan. P. Shamsiyev mazkur ilmiy-tanqidiy matnlarning yutuq va kamchiliklarini ishonchli tarzda ko'rsatgan.

Navbatdagi bo'limda olim Navoiyning shaxsiy kotibi Abduljamil kotib tomonidan ko'chirilgan, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharq qo'lyozmalari markazida 5018-raqam bilan saqlanayotgan, 1940-yilda Ibodilla Obidov ta'mirlagan "Xamsa" qo'lyozmasini "Sab'ai sayyor" ilmiy-tanqidiy matnini tuzish uchun asos qilib olgan va qo'lyozmaning holati, ko'rinishi haqida batafsil tavsif va ma'lumot bergan. Olim "Xamsa"ning yozilgan vaqti va sarflangan muddatni Navoiyning baytlariga tayangan holda aniqlab chiqqan. Dissertant tahlillar natijasida Abduljamil kotib "Xamsa"ni qachon va qancha vaqt ichida ko'chirganiga e'tibor qaratib, aniqlik kiritgan. Olim o'rganishlari natijasida Abduljamil kotib ko'chirgan "Xamsa" nusxasi shoir hayotligidagi dastlabki yoki birinchi nusxa

degan xulosaga kelgan. Abduljamil kotib va uning tarjimayi holi, faoliyatiga bog'liq ma'lumotlar tarixiy manbalar asosida o'rganilgan va muhim xulosalar taqdim qilingan. Unga ko'ra Abduljamil kotib o'z davrining yetuk olimi bo'lib, madrasada dars bergan, Navoiy "Xamsa"sidagi dostonlarni paydar-pay ko'chirib borgan, xattotlik borasida katta mahoratga ega bo'lgan.

Dissertant Abduljamil kotib haqidagi ma'lumotlarni taqdim qilgach, bevosita "Qiblat ul-kuttob" ("Kotiblar qiblas") unvoni sohibi bo'lgan Sultonali Mashhadiy to'g'risida ham ma'lumot beradi. Bu bejiz emas. Chunki "Sab'ai sayyor" dostoning ilmiy-tanqidiy matnini tuzish uchun Sultonali Mashhadiy ko'chirgan, o'sha paytda Leningraddagi Saltikov-Shchedrin Xalq kutubxonasida 13560-raqam ostida saqlangan "Xamsa" nusxasidan foydalanilgan edi.

Olim Sultonali Mashhadiy haqidagi dalillarni to'plab, tahlil qilib, umumiy ma'lumotlarni taqdim etgach, uning tomonidan 1492 - 1493-yilda ko'chirilgan nusxani "S nusxa" deb ataydi. So'ng ilmiy-tanqidiy matn tuzish uchun asos bo'lgan uchinchi asosiy nusxa sifatida XVI asrda ko'chirilgan deb kelinayotgan, nomi ko'rsatib o'tilgan markazda 7554-raqam bilan saqlanayotgan "Xamsa" nusxasi haqida tavsif beradi va uni "M nusxa" deb ataydi.

Olim Alisher Navoiy "Xamsa"sining Toshkentda 75, Leningradda esa 17 nusxasi ma'lum ekanini ta'kidlagan. Shuningdek, uning boshqa nusxalari saqlanish holati va sifati haqida ham tavsif bergan. Ba'zi nusxalarning mutlaqo yaroqsiz ekani, ichidagi ko'p baytlar o'zgartirilgani Navoiy dunyoqarashini sun'iy ravishda sayozlashtirishga urinish deb baholagan. Olimning bunday munosabatini o'sha davr siyosatining mahsuli sifatida ham qabul qilish mumkin.

Shuningdek, olim XIX asr oxiri XX asr boshlarida toshbosma usulida chop etilgan "Xamsa"ning uchta nusxasini ham tadqiq etib, ularni alohida tavsiflagan va kamchiliklarini aniq va ravshan ko'rsatgan. "Sab'ai sayyor" dostoni ilmiy-tanqidiy matnini tuzish uchun asos qilib olingan uch nusxada uchraydigan jamiki farqlar ikki guruh: asosiy va muhim orfografik farqlarga ajratilgan. Har bir farqqa atroflicha izoh berilgan, "Sab'ai sayyor"ning ilmiy-tanqidiy matnida bu tuzatishlar qay tarzda aks etgani aytib o'tilgan.

Dissertatsiyaning asosiy qismi yakunlangach, olim to'rt ilovada o'zi foydalangan asosiy va yordamchi nusxalar o'rtasidagi farqlarni jadval ko'rinishida taqdim etgan. Aynan mana shu ish hosilasi bo'lgan "Sab'ai sayyor" dostonining ilmiy-kritik teksti nashrining so'zboshida P. Shamsiyev tanqidiy matnini tayyorlash

prinsiplari haqida to'xtalgan, ilmiy ishidagi fikrlarni zaruratan takroriy keltirgan. Olim Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini tuzish zaruratini asosan ikki sabab bilan izohlaydi:

1. Alisher Navoiy matnlarining avtografi – o'z dastxati bilan yozilgan nusxasi topilmagan.

2. Shoir asarlari turli zamon va makonlarda turli sa'viyada kotiblar tomonidan ko'chirilgan. Ba'zan ularning "chalasavodligi va beparvoligi" (P. Shamsiyev ta'rifi – A. M.) natijasida nusxalarda nuqsonlar, farqlanishlar yuzaga kelgan.

Shu bois Navoiy asarlarini xatodan xoli, muallif dastxatiga eng yaqin shaklda o'z alifbosida chop qilishga ehtiyoj bor. Buning uchun ishonchli va nuqsonlari kam bo'lgan nusxalarni aniqlab, ularni o'zaro solishtirish yo'li bilan xatolarini bartaraf etib, tanqidiy matn tayyorlash kerak.

P. Shamsiyev "Sab'ai sayyor"ning tanqidiy matni tuzish uchun ushbu nusxalardan foydalanganini aytadi:

1. A nusxa – Abduljamil kotib tomonidan 1484-yil, ya'ni dostoni yozilishi barobarida ko'chirilgan fanga ma'lum bo'lgan eng qadimiy nusxa. Olim bu nusxani "original ko'chirilgan dastlabki nusxa" yoki "eng birinchi nusxalardan biri" deb hisoblaydi. Kotib besh ming baytdan iborat asarni juda kam miqdordagi mexanik va texnik xatolar bilan ko'chirgani nusxaning qimmatini oshiradi. Bu tayanch nusxa sifatida olingan.

2. S nusxa – Sultonali Mashhadiy 1492 (93) yilda ko'chirgan nusxa. Leningraddagi (hozirda Sankt Peterburg) Saltikov Shedrin kutubxonasida 13563-raqam bilan saqlanadi. Bu nusxada, P. Shamsiyevga ko'ra, A nusxaga nisbatan biroz mexanik xatolar uchraydi, xususan, 4 misra tushib qolgan va P. Shamsiyev undan yordamchi nusxa sifatida foydalangan.

3. M nusxa – O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fonida 7554-raqam bilan saqlanayotgan, P. Shamsiyev XVI asrga oid deb ishongan va tanqidiy matn tuzishda yordamchi nusxa bo'lib xizmat qilgan qo'lyozma.

P. Shamsiyev litografiya (tosh) bosma nusxalardan tanqidiy matn tuzishda yordamchi nusxa sifatida ham foydalanib bo'lmasligini ta'kidlash asnosida Navoiyning turli asrlarda ko'chirilgan barcha qo'lyozmalarini o'rganish, ularni o'zaro solishtirishga vaqt va imkon yetmasligini aytadi. Chunki ularning har biriga murojaat qilish, ulardagi farqlarni qayd etib borish ishni ko'paytiradi va tanqidiy matndan foydalanishni murakkablashtiradi. Maqsad – shubha va nuqsonlardan xoli tanqidiy matnga ega bo'lib, uni ilmiy

istifoda etish ekan, bunga ehtiyoj yo'q deb biladi P. Shamsiyev. Shuning uchun u foydalanishga yengil, ixcham va ishonchli tanqidiy matn yaratish lozim deb ishonadi.

Olim "Sab'ai sayyor"ning tanqidiy matnini tuzishdagi ish jarayoni quyidagi tartibda bo'lganini tushuntiradi:

1. A nusxa asosida doston boshdan-oyoq ko'chirib chiqilgan va undagi imlo xususiyatlari saqlab qolingan.

2. S va M nusxalar bilan bu nusxa solishtirilgan va farqlar qayd etib borilgan.

Nusxalar o'rtasidagi farqlar soni 950 taga yetgan. Ularni ikki guruhga bo'lish mumkin edi:

1. Asosiy farqlar.

A) S nusxada kotib so'zlar oxiridagi harflarni ko'p hollarda tushirib qoldirgan, ayrim so'zlarni tashlab o'tgan;

B) A nusxada kotib o'z xatolarini tuzatib borgan. Masalan, u so'zlar o'rnini almashtirib qo'ysa μ ζ harflarini qo'ygan. Bu harflar mutaqqadim va oxir degan ma'noni bildirib, bu belgilar qaysi so'z ustiga qo'yilsa, o'sha so'z o'zidan avvalgi yoki keyingi so'zga nisbatan almashtirib o'qilishi zarur bo'lgan;

V) asosiy va yordamchi nusxalarda ayrim so'zlar almashib qolgan.

2. Orfografik farqlar.

P. Shamsiyev solishtirilgach, uchala nusxa orasida orfografik farqlar juda ko'pligini ma'lum qiladi. Ularning ahamiyatlilari 400 taga yetgan va barchasi tanqidiy matnda aks etgan.

P. Shamsiyev nusxalarda harflarning diakritik belgilari – nuqtalar muammosi ham borligini e'tirof qilib, bu hol A nusxada juda ko'pligini bildiradi. Kotib o'z ishini tezlatish uchun bo'lsa kerak, zarur o'rinlarda ham nuqtalarni qo'ymagan. Ammo S va M nusxalarda nuqtalar nisbatan o'z o'rnida qo'llangan va bu ikki nusxa vositasida so'zlar tanqidiy matnda o'z nuqtalari bilan aks ettirilgan. Shuningdek, madlar ham A nusxaga binoan qoldirilgan, bu Navoiy davridagi talaffuz yoki vazn talabi bilan tushuntirilgan.

P. Shamsiyev "Farhod va Shirin" dostonining tanqidiy matni borasida ham "Sab'ai sayyor"dagi kabi Abduljamil kotib ko'chirgan "Xamsa" nusxasini asos o'laroq oladi. Kotib doston so'ngida 889-yil ko'chirib tugatganligini aytadi, 1484-yilga to'g'ri keladi.

Olim "Sab'ai sayyor"dagi kabi "Farhod va Shirin"ning tanqidiy matnini tuzish uchun Sultonali Mashhadiy ko'chirgan "Xamsa" nusxasini tanlagan va kitob so'ngidagi ma'lumot 1492 (93) yilda ko'chirilganiga dalolat qiladi.

P. Shamsiyev O'zFA Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida 7554-raqamli "Xamsa" qo'lyozmasini "Sab'ai sayyor" dostoni tanqidiy matnida istifoda etganidek tadqiq etar ekan, endi nusxaning XVI asrga oidligini isbotlash uchun undagi matnni ham keltiradi. Bu matn orqali sulton Boyazid Muhammadiy ismli bekka hijriy 979, milodiy 1571-yilda bu nusxani hadya qilganini bilib olamiz. Mazkur ta'kid H. Sulaymonovning bu nusxaning ko'chirilish davri ishonchli hujjat bilan isbotlanmagan degan e'tiroziga javob ham sanaladi.

Olim "Farhod va Shirin"ning tanqidiy matnini tuzishda yana ikki nusxani yordamchi o'laroq ishga jalb qiladi va "Sab'ai sayyor"ga nisbatan ish hajmini kengaytiradi. Bu nusxalarni L1 va L2 deb nomlaydi. Bu ikkala nusxa ham Leningraddagi Davlat Xalq kutubxonasida saqlanib, biri Xanikov bo'limida 55, ikkinchisi Dorn bo'limida 559 bilan raqamlangan.

L1 (Xanikov 55) katta kulliyot bo'lib, unda shoirning 13 ta asari jamlangan, L2 kichikroq to'plam bo'lib, unda "Xamsa"ning to'rtta dostoni o'rin olgan, faqat "Saddi Iskandariy" yo'q.

P. Shamsiyev aynan "Xamsa" dostonlari tanqidiy matnini tuzish uchun ishni ko'paytirmaslik kerak, barcha nusxalarni tadqiqotga tortish shart emas degan fikrini mustahkamlaydi, takror bayon qiladi. Xususan, "Xamsa", Navoiy ta'biri bilan aytganda, hech qanday "tag'yir va tabdil"ga uchramay, mo'tabar nusxalar orqali bizga yetib kelgan. Shunday ekan, o'sha mo'tabar nusxalarning o'zi bilan ishlash ortiqcha mashaqqatlardan bizni xalos qiladi va ishonchli tanqidiy matnga ega bo'lishimizni ta'minlaydi. Ammo P. Shamsiyev: "... tekstolog olimlarning ta'kidlashiga ko'ra, tanqidiy tekst tuzishda har bir asarning o'z xususiyatidan kelib chiqish va har bir asarga yakkama-yakka ish ko'rish kerak", - deb yozadi hamda u tanqidiy matn tuzish uchun barcha nusxalarni ishga jalb etishning hojati yo'q degan fikrining faqat Navoiy "Xamsa"si uchun xosligini aniq ta'kidlaydi. Shu o'rinda olim: "... ish jarayonida ayrim so'zlarning o'qilishini aniqlashda boshqa qo'lyozmalarga, hatto toshbosma nusxalarga ham nazar solishga to'g'ri keldi", - deb qayd etadiki, bu uning "Sab'ai sayyor" tanqidiy matnini tuzish haqida maqolasida aytgan "... turli asrlarga oid ... qo'lyozmalarni va litografiya nashrlarini tekstologiya ishida asosga olib bo'lmasligini, hatto yordamchi nusxa sifatida ham foydalanish mumkin emasligiga ishonch hosil qildik" jumlasiga mantiqan zid ko'rinadi. Modomiki, ayrim so'zlarni o'qish uchun toshbosma nashrga murojaat qilinayotgan ekan, albatta, bu nusxa ham tekstologiya ishiga jalb etilgan sanaladi.

P. Shamsiyev “Hayrat ul-abror”dan avvalgi ikki tanqidiy matnni (“Farhod va Shirin” hamda “Sab’ai sayyor”ni nazarda tutmoqda – A. M.) 3 ta qadimiy qo’lyozma nusxalarni asos qilib olgani va ba’zi qo’lyozma va bosma nusxalar yolg’iz yordamchi nusxalar sifatida xizmat qilganini ta’kidlagan. Demak, P. Shamsiyev o’zi foydalangan manbalarni asosiy va yordamchi nusxalar kabi ikki guruhga ajratmoqda. Shu o’rinda qayd etish joizki, olim nima uchundir o’z yordamchi nusxalariga “yolg’iz” ta’rifini ishlatganini izohlamagan.

P. Shamsiyev quyidagi nusxalarni asosiy deb tanlab olgan:

1. Abduljamil kotib nusxasi, bu qo’lyozma A deb belgilangan.
2. Sultonali Mashhadiy qo’lyozmasi, bu nusxa S deb atalgan.

3. Kolofonsiz qo’lyozma, uni olim M harfi bilan belgilab, XVI asrga oid deb qaraydi. Avvalgi satrlarda aytib o’tganimizdek, H.Sulaymonov aynan shu nusxaga jiddiy e’tiroz qilib, uning davrini belgilashda keltirilgan asoslar yetarli emas degan. Shuningdek, yana batafsil ma’lumot bermagan holda uch litografik (toshbosma) nusxalarni yordamchi nusxa sifatida olinganligini qayd qiladi.

P. Shamsiyev “Hayrat ul-abror” tanqidiy matni uchun asos qilib olingan 6 ta nusxa haqida gapiradi, lekin L1 va L2 nusxalarni 4- va 5-nusxalar deya ta’kidlab, bu ikki qo’lyozma “Farhod va Shirin” dostonining tanqidiy matnini tayyorlashda yordamchi nusxa o’laroq qo’llanganligini ma’lum qilgan. Oltinchi nusxa esa Qozon davlat universiteti Sharq bo’limida saqlanayotgan “Xamsa” qo’lyozmasi bo’lgan.

Olim “Hayrat ul-abror” tanqidiy matnini tuzishga oid ayrim mulohazalarini so’zlab, A nusxadan yo’qolgan 9 ta varaq boshqa noma’lum kotib tomonidan to’ldirib qo’yilganligini aytadi; L1 belgisi bilan foydalangani kulliyotning 1842-yilda ko’chirilganligini tilga olib, Navoiy davriga nisbatan ancha keyin ko’chirilgani uchun ishda foydalanmasa ham bo’lardi deydi, ammo bu nusxa puxta ko’chirilgani va ayrim so’zlarning variantlari ko’rsatib ketilgani sababli ishga jalb qilganini ta’kidlaydi.

P. Shamsiyev o’zi foydalangan 6-nusxani sifat e’tibor bilan Navoiy davri, kamida XVI asrga oid deb yozadi, qo’lyozma tavsifini beradi. So’ng yuqoridagi uch nusxaga qo’shimcha bu uch nusxani ham birgalikda zikr etib, bu tadqiqotda ularga quyidagi belgilarni qo’yadi:

1. Abduljamil kotib nusxasi – A.
2. Sultonali Mashhadiy nusxasi – B.
3. XVI asrga oid Toshkent nusxa – V.

4. XIX asr Leningrad nusxasi – G.

5. Leningraddagi miniatyurali nusxasi – D.

6. Qozon Davlat universitetida 15334-raqamli yangi topilgan nusxa – Y.

G'. Shodmonov ham ta'kidlaganidek, bu o'rinda qo'lyozmalarni shartli belgilab olishda P. Shamsiyevning mezoni o'zgargan, u alifbo tartibini qo'llagan.

P. Shamsiyev tanqidiy matn tuzishda ikki asosiy masalani o'rta qo'ygan:

1. Har qanday kotib ishiga tanqidiy yondashuv, chunki har bir xattot qo'lyozmani ko'chirishda xatolikka yo'l qo'yishi mumkin, bu nuqsonlarni boshqa nusxa bilan to'ldirish tabiiy zaruratdir.

2. Imlo masalasida Alisher Navoiy davridagi yozuv qoidalarini saqlab qolish uchun Abduljamil kotib nusxasidagi imloga amal qilingan. Ammo Abduljamil kotib چ پ kabi uch nuqtali harflarni ishlatmay ular o'rniga ب ج harflarni qo'llasa, olim چ پ harflarni istifoda etgan. Shuningdek, kitobxonga o'qishni osonlashtirish maqsadida cho'zib o'qiladigan maddli so'zlardagi maddlarni tiklagan, kerakli so'zlarga tashdidlar qo'ygan.

Porsoxon Shamsiyev "Navoiy asarlari matnlarini o'rganishning ba'zi masalalari" nomli doktorlik ishining (1969) dastlabki bobini "Navoiy asarlarining ommaviy nashrlari va tekstologiya masalasi" deb nomlab, olim unda Navoiy asarlarining ishonchli nusxasini yaratish, nashr qilish va o'z davrigacha bo'lgan tajribalar haqida so'z yuritadi. Ushbu bobda "Mahbub ul-qulub" (1939), "Muhokamat ul-lug'atayn" (1940), "Farhod va Shirin" (1940), "Layli va Majnun" (1941), "Saddi Iskandariy" (1941), Sadridin Ayniy qisqartirib nashrga tayyorlagan "Xamsa", "Chor devon" (1940), Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi munosabati bilan o'tkaziladigan anjuman bahona tayyorlangan 4 jilddan iborat (dastlabki jildda she'rlar, ikkinchi jildda "Xamsa", uchinchi jildda "Majolis un-nafois" va "Muhokamat ul-lug'atayn", to'rtinchi jildda nasriy asarlar) Navoiy asarlari seriyasi nashrlari haqida ma'lumot berilgan. Bundan tashqari Hamid Sulaymonov to'rt kitob shaklida chop qilgan "Xazoyin ul-maoniy" (1959 – 1960) Navoiy asarlarining 7 jildlik noto'liq nashri (1948 – 1949), 15 jildlik nashri (1963 – 1968) haqida ham to'xtalib o'tgan.

Ishning ikkinchi bobi "Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini tuzish tajribalari" deb atalgan bo'lib, unda shoir asarlarining tanqidiy matnini tayyorlash borasidagi tajribalar haqida fikr yuritilgan. Olim bir qancha ishlar qatorida Suyima G'aniyeva nashr

qildirgan “Majolis un-nafois”ning ilmiy-tanqidiy matni, o’sha davrda navoiyshunoslikka ilk qadam qo’yayotgan L.Xalilov, Y.Is’hoqov, M.Rahmatullayeva nomi va ishlarini tilga olgan. A.N.Kononov (“Mahbub ul-qulub”), M.A.Salye (“Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad”) kabi xorijiy olimlarning bu boradagi ishlariga tanqidiy munosabat bildirgan.

“Navoiy “Xamsa”si dostonlarining ilmiy-tanqidiy matnini tuzish va uning prinsiplari” deb nomlangan uchinchi bobda dastavval Navoiy shaxsiyatining noyoblighi, daho sifatidagi xislatlari, “Xamsa dostonlari” tilga olinib, ularning tanqidiy matnini tayyorlash jarayoni haqida so’z yuritiladi.

Porsoxon Shamsiyev Alisher Navoiy o’zi yozgan “Xamsa” dostonlarini yaxlit asar sifatida hamisha bir muqova ostida bo’lishini istaganini, bu an’anaga shoir hayotlik chog’ida ham rioya qilganini, shu bois barcha qo’lyozma va toshbosma nusxalarda “Xamsa” yaxlit kitob shaklida uchrashini ta’kidlaydi. “Xamsa”ning tanqidiy matni ustida boshlangan ish, uning borish jarayoni to’g’risida qisqacha so’z yuritgach, o’zbek matnshunosligida uchrayotgan nuqson va kamchiliklarga e’tibor qaratadi.

Ishda “Sab’ai sayyor”ning ilmiy-tanqidiy matni amalga oshgani, “Farhod va Shirin” dostoni ilmiy tanqidiy matni bilan aloqador jarayonlar, ularda mo’tabar va qadimiy qo’lyozmalar bilan birga yordamchi nusxalarga ham murojaat qilingani tahlil qilingan.

“Saddi Iskandariy” dostonining ilmiy-tanqidiy matni ham tayyor bo’lgani, ammo poligrafik muammolar sababli uni chop etish mashaqqatli kechgani, “Layli va Majnun” dostonining ham ilmiy-tanqidiy matni tuzilgach, “Xamsa”ni 1959 – 1960-yildagi kabi qayta chop etish mumkinligi, ilmiy-tanqidiy matn tayyorlashda asarning eng qadimiy nusxasiga yondashish haqiqatga muvofiq bo’lishi ta’kidlangan.

Ilmiy ishda Navoiy “Xamsa”sining qadimiy qo’lyozmasi kotibi Abduljamil kotib va Sulton Ali tarjimayi holiga doir ma’lumotlar ham berilgan. Qo’lyozma matnlarni qiyoslash jarayonida ulardagi farqlarni belgilash uchun qo’llanilgan shartli belgilar, qo’lyozmalarning shartli nomlanishlari bilan bog’liq muhim ma’lumotlar taqdim etilgan. Aynan mazkur doktorlik dissertatsiyasida “Saddi Iskandariy”, “Farhod va Shirin”, “Layli va “Majnun”, “Sab’ai sayyor” dostonlarining ilmiy-tanqidiy matnlari ilova sifatida berilgan.

Xulosa

H. Sulaymonov hamda P. Shamsiyevlarning Alisher Navoiy asarlari tanqidiy matnlarini yaratishga doir tadqiqotlarini qiyosiy-tahliliy o'rganib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. H. Sulaymonov va P. Shamsiyev tanqidiy matn yaratish borasida navoiyshunoslikda o'ziga xos maktab yaratgan, fundamental va juz'iy masalalarda farqli va umumiy qarashlarga ega bo'lgan yirik olimlardan hisoblanadi. Xususan, tanqidiy matn tuzish uchun H. Sulaymonov barcha nusxalarni qiyosiy o'rganish shartini qo'ysa, P. Shamsiyev bu ishni zarur emas deb hisoblagan. "Sab'ai sayyor"ning nomlanishi haqida ham ikki olim o'zaro qarama-qarshi fikrlarni bayon qilganlar.

2. H. Sulaymonov o'z faoliyatini Alisher Navoiy lirikasining matniy tadqiqotiga bag'ishlagan bo'lsa, P. Shamsiyev "Xamsa"ning tanqidiy matnlarini yaratishga bag'ishladi. "Xazoyin ul-maoniy" va "Xamsa" Alisher Navoiy ijodiy merosining ikki qanoti ekanligini hisobga olsak, ikkala olim ham ilmga ulkan hissa qo'shishni maqsad qilib, adabiyotshunoslikdagi eng muhim vazifalarni bajarishga bel bog'laganlarini ilg'ash qiyin emas.

3. H. Sulaymonov ham, P. Shamsiyev ham o'z ilmiy tadqiqotlarida o'zlarigacha bo'lgan matnshunoslik ishlarini atroflicha o'rganib, munosabat bildirganlar. Bu munosabatlarning aksari tanqidiy ruhda bo'lib, ikki matnshunos ham sohada yo'l qo'yilgan nuqson va xatoliklarni ilmiy asoslarda bartaraf qilish shartligini ta'kidlagan. Eng ahamiyatli jihati, ular tahliliy yondashgan barcha nashr ishlari bir xil va xulosalari ham asosli e'tiroz va e'tiroflarga asoslangan.

4. H. Sulaymonov hamda P. Shamsiyevlar ilmiy tadqiqotlari o'qildizi sanalgan "Xazoyin ul-maoniy" va "Xamsa"ning to'laqonli, imkon qadar xatolardan xoli, ishonchli tanqidiy matnini tayyorlab, chop qilishni rejalashtirgan edilar. H. Sulaymonov "Xazoyin ul-maoniy"ning akademik nashrini amalga oshirdi, "G'aroyib us-sig'ar"ning tanqidiy matnini tuzishga muvaffaq bo'ldi, ammo hayotlik chog'ida chop etishga ulgurmedi (keyinchalik professor H. Boltaboyev tanqidiy matnning faksimil nashrini cheklangan adadda taqdim qildi); P. Shamsiyev "Xamsa"ning bir muqova ostida to'liq shaklda chop qildi, o'zining ta'biri bilan aytganda, bu nashrda bir qancha nuqsonlari bor edi; u "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Sab'ai sayyor"ning tanqidiy matnlarini e'lon qildi, dastavval "Sab'ai sayyor"ning tanqidiy matnini tayyorlagan bo'lsa, keyingi ishlarida tanqidiy matn tuzish, nusxalar bilan ishlash prinsiplarini

mukammallashtirib bordi; “Layli va Majnun” hamda “Saddi Iskandariy”larning tanqidiy matnlarini yakunlagan bo’lsa-da, chop etish nasib etmadi.

5. H. Sulaymonov va P. Shamsiyevning tadqiqotlari bugungi tadqiqotchilarga ham o‘z mavzulari doirasidagi barcha ishlarni sinchkov va talabchan o‘rganish borasida o‘rnak bo‘la oladi. Shuningdek, ularning izlanishlari, ilmiy merosi navoiyshunoslikning istiqboldagi muhim vazifalarini belgilashda yordam beradi. Xususan, navoiyshunoslik fani ilmiy asoslar bilan maydonga kelganiga bir asrdan oshib borsa-da, hamon shoir asarlarining to‘liq tanqidiy matnlari ishlab chiqilmagan. P. Shamsiyev har bir nusxaga tanqidiy qarash haqida qayta va qayta ta’kidlab yozganidek, yosh matnshunoslar H. Sulaymonov va P. Shamsiyevlar tuzgan tanqidiy matnlarni diqqat bilan o‘rganishlari, bu ishlarga bildirilgan munosabatlarni tahlil qilishlari, aniq xulosalarga kelishlari kerak. “Xazoyin ul-maoniy” va “Xamsa”ning tanqidiy matnlarini “Navoiy yozgan alifboda” (P. Shamsiyev ta’biri) zamonaviy imkoniyatlardan foydalanganholda chop etish va ilmiy jamoatchilikka taqdim etish davr talabiga aylandi. Shu choqqacha navoiyshunoslik tadqiqotlarining aksari akademik nashrlarga (asosan, Alisher Navoiyning 20 jildlik mukammal asarlari to‘plami hamda o‘n jildlik to‘la asarlari to‘plami) asoslangan holda olib borilayotgan edi. Nafaqat “Xazoyin ul-maoniy” va “Xamsa”, balki “Mezon ul-avzon” (I. Sulton), “Mahbub ul-qulub” (Kononov) “Majolis un-nafois” (S.G‘aniyeva), “Lison ut-tayr” (Sh. Eshonxo‘jayev), “Tarixi muluki ajam” (L. Xalilov), “Muhokamat ul-lug‘atayn” (Y. Tursunov), “Nasoyim ul-muhabbat” (H. Islomov), “Nazm ul-javohir” (M. Rashidova), “Xamsat ul-mutahayyirin” (O. Alimov)larning tanqidiy matnlarini tanqidiy nazar bilan tahlildan o‘tkazish, ilmiy baholash, kamchiliklari bo‘lsa, aniqlash zarurati sezilsa, to‘g‘irlab chop qilish; bu va Navoiyning boshqa asarlarining tanqidiy matnlari ustida ish olib borib, natijaga erishish kechiktirib bo‘lmaydigan vazifaga aylangan.

Navoiyshunoslikda tanqidiy matn tuzish prinsiplari qo‘lyozmalarning qadimiy nusxasini aniqlash, ularni o‘zaro qiyoslash, farqlarini belgilash doirasida cheklanib qolgan. Bu prinsiplarga yangi bir usuliy qoida bilan yondashish davri ham yetib keldi degan fikrdamiz. Ya’ni o‘zbek matnshunosligiga kontekst istilohini joriy qilish, uning mohiyati haqida, ilmiy asoslari to‘g‘risida ham izlanish olib borishga katta zarurat bor. Kontekst “butun” ma’nosiga yaqin mazmunni ifodalab, muayyan asar yoki uning parchasi kontekstga nisbatan “qism” deb olinadi. Tanqidiy matn

tuzishda tanlab olingan asar mazmuni kontekst deb qabul qilinadi, parchalari esa uning uzviy bo'laklari sifatida ko'rib, so'zlarni to'g'ri o'qish, ularning matndagi o'rnini to'g'ri belgilashda mana shu jihat asosiy o'ringa ko'tariladi. O'qilishi qiyin bo'layotgan so'z yoki parcha kontekstning umumiy g'oyasiga zid bo'lmasligi lozim. Matnning murakkablik tug'dirgan qismlari faqat yordamchi nusxalar vositasida emas, balki shu matnning boshqa o'rinlaridagi ma'nolarga muvofiq aniqlanishi H. Sulaymonov hamda P. Shamsiyevlar ta'kidlagan "avtograf nusxaga" yoki "haqiqiy matnga" yaqinlashtiradi. Bu esa tadqiqotimizning keyingi bosqichlaridagi asosiy muammodir.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1956. *Сабъаи сайёр*. Илмий-танқидий матн. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти.
- Алишер Навоий. 1963. *Фарҳод ва Ширин*. Илмий-танқидий матн. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти.
- Алишер Навоий. 1970. *Ҳайрат ул-аброр*. Илмий-танқидий матн. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти.
- Алишер Навоий. 2012. *Ғаройиб ус-сиғар (Танқидий матн, факсемил нашр)*. Тошкент: Мумтоз сўз.
- Алишер Навоий. 2021. *Муҳокамат ул-луғатайн*. Илмий танқидий матн. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи: Юсуф Турсунов. Тошкент: ЎЗРФА "Фан" нашриёти давлат корхонаси.
- Винокур, Г. 1927. *Критика поэтического текста*. Москва.
- Жабборов, Нурбой. 2020. *Матн тарихини ўрганишнинг муқобала услуби. "Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари"* мавзuidaги Республика II илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент: "Фан".
- Жабборов, Нурбой. 2019. *Ўзбек матншунослиги ва унда матн танқиди, илмий-танқидий матн истилоҳларининг ўрни // Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари (Республика илмий-амалий конференцияси материаллари)*. Тошкент: Mumtoz so'z.
- Лихачев Д. 1962. *Текстология. На материале русской литературы X – XVII вв.* М. – Л.
- Намозова, Зилола. 2020. *Навоий лирикаси матншунослиги тадқиқи тадрижи (Ҳамид Сулаймон илмий фаолияти асосида)*. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... Тошкент.
- Сирожиддинов, Шухрат. *Матншунослик сабоқлари*. 2019. Тошкент: "Navoiy universiteti" нашриёт-матбаа уйи.
- Сирожиддинов, Шухрат & Умарова, Соҳиба. 2015. *Ўзбек матншунослиги қирралари*. Тошкент: Akademnashr.
- Сирожиддинов, Шухрат. 2011. *Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-*

- типологик, текстологик таҳлили. Тошкент: Akademnashr.
Сулаймонов, Ҳамид. 1955 – 1961. *Текстологическое исследование лирики Алишер Навои* (Алишер Навоий лирикасининг матншунослик тадқиқоти). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Москва.
- Шамсиев, Порсохон. 1952. *Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” достонининг илмий-критик тести ва уни тузиш принциплари ҳақида*. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.
- Шамсиев, Порсохон. 1969. *Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари*. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.
- Шодмонов, Ғиёсиддин. 2021. *Порсо Шамсиев илмий лабораторияси: тадқиқ усуллари, тамойиллари, матншунослик тараққиётидаги ўрни*. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... Тошкент.

The study of Alisher Navoy’s works textual criticism of the 20th century: the experience of Hamid Sulaymonov and Porso Shamsiev

Akrom Malikov¹

Abstract

Uzbek textual criticism has accumulated extensive experience in creating scientific and critical texts of Alisher Navoi’s works. Initial textual studies were carried out by such scientists as S. Mutalibov, G. Karimov, I. Sultan, Kh. Sulaimanov, P. Shamsiev, S. Ganieva. This article comparatively studies the scientific methods, principles and approaches of Kh. Suleymanov and P. Shamsiev when compiling the text and draws conclusions. Also at the end of the article, the problem of context when composing a scientific-critical text is mentioned.

Key words: *text, textual research, critical text, textual research, manuscript, context.*

---

¹ Akrom A. Malikov – doctoral student of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: akrommalik@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9515-439X

For citation: Malikov, A.M. 2024. “The study of Alisher Navoy’s works textual criticism of the 20th century: the experience of Hamid Sulaymonov and Porso Shamsiev”. *Golden Scripts 2*: 60 – 88.

References

- Alisher Navoiy. 1956. *Sabai sayyor*. Ilmij-tankidij matn. Nashrga tajjorlovchi: P. Shamsiyev. Toshkent: UzSSR FA nashrijoti.
- Alisher Navoiy. 1963. *Farhod va Shirin*. Ilmij-tankidij matn. Nashrga tajjorlovchi: P. Shamsiyev. Toshkent: UzSSR FA nashrijoti.
- Alisher Navoiy. 1970. *Hajrat ul-abror*. Ilmij-tankidij matn. Nashrga tajjorlovchi: P. Shamsiyev. Toshkent: UzSSR FA nashrijoti.
- Alisher Navoiy. 2012. *Gharojob us-sighar* (Tankidij matn, faksemil nashr). Toshkent: Mumtoz suz.
- Alisher Navoiy. 2021. *Muhokamat ul-lughatajn*. Ilmij tankidij matn. Tuzuvchi va nashrga tajjorlovchi: Jusuf Tursunov. Toshkent: UzRFA "Fan" nashrijoti davlat korhonasi.
- Vinokur, G. 1927. *Kritika poeticheskogo teksta*. Moskva.
- Jabborov, Nurboy 2020. *Matn tarihini urganishning mukobala uslubi*. "Uzbek mumtoz adabijotini urganishning nazarij va manbavij asoslari" mavzuidagi Respublika II ilmij-amalij konferentsiya materiallari. Toshkent: "Fan".
- Jabborov, Nurboy. 2019. *Uzbek matnshunosligi va unda matn tankidi, ilmij-tankidij matn istilohlarining urni // Uzbek mumtoz adabijotini urganishning nazarij va manbavij asoslari* (Respublika ilmij-amalij konferentsijasi materiallari). Toshkent: Mumtoz suz.
- Lihachev D. 1962. *Tekstologija. Na materiale russoj literaturji X – XVII vv*. M. – L.
- Namozova, Zilola. 2020. *Navoiy lirikasi matnshunosligi tadviki tadvizhi (Hamid Sulajmon ilmij faolijati asosida)*. Filologija fanlari bujicha falsafa doktori (PhD) diss... Toshkent.
- Sirozhiddinov, Shuhrat. *Matnshunoslik saboklari*. 2019. Toshkent: "Navoiy universiteti" nashrijot-matbaa uji.
- Sirozhiddinov, Shuhrat & Umarova, Sohiba. 2015. *Uzbek matnshunosligi kirralari*. Toshkent: Akademnashr.
- Sirozhiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning kijosij-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.
- Sulajmonov, Hamid. 1955 – 1961. *Tekstologicheskoe issledovanie liriki Alisher Navoi (Alisher Navoiy lirikasining matnshunoslik tadvikoti)*. Filologija fanlari doktori ilmij darazhasini olish uchun jozilgan diss... Moskva.
- Shamsiyev, Porso. 1952. *Alisher Navoiy "Sabai sayyor" dostonining ilmij-kritik teksti va uni tuzish printsiplari hakida*. Filologija fanlari nomzodi ilmij darazhasini olish uchun jozilgan diss... Toshkent.
- Shamsiyev, Porso. 1969. *Navoiy asarlari matnlarini urganishning bazi masalari*. Filologija fanlari doktori ilmij darazhasini olish uchun jozilgan diss... Toshkent.
- Shodmonov, Ghijosiddin. 2021. *Porso Shamsiyev ilmij laboratorijasi: tadvik usullari, tamojillari, matnshunoslik tarakkijotidagi urni*. Filologija fanlari bujicha falsafa doktori (PhD) diss... Toshkent.